

КРАЈ РАТА, СРБИ И
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Volume CXCII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 41

THE END OF THE WAR, SERBS AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Proceedings of the International Conference held on
November 29–30, 2018

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Н А У Ч Н И С К У П О В И

Књига СХСII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 41

КРАЈ РАТА, СРБИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 29–30. новембра 2018.

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2021

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектор
Тања Рончевић

Коректор
Рајка Павловић

Превод резимеа
Аутори

Тираж 500 примерака

Штампа
Планета ириниј, Београд

ISBN 978-86-7025-908-9

© Српска академија наука и уметности 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Василије Ђ. Крстић

Михаило Војводић

Љубодраг Димић,

Славенко Терзић

Мира Радојевић

Милан Терзић

Александар Растовић

САДРЖАЈ

Михаило Војводић ПРЕДГОВОР	13
Михаило Војводић ИЗ САВЕТОДАВНОГ ОДБОРА ФРАНЦУСКЕ ВЛАДЕ: ЕМИЛ ОМАН О ЈАДРАНСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ 1918. ГОДИНЕ	15
Mihailo Vojvodić FROM FRENCH GOVERNMENT'S ADVISORY BOARD: EMILE HAUMANT ON ADRIATIC AND MACEDONIAN QUESTION IN 1918	24
Зоран Лакић ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ПОДУХВАТ (ЗАВЈЕТ И ЦИЉ)	25
Zoran Lakić LIBERATION AND UNIFICATION IN 1918 HISTORICAL UNDERTAKING (OATH AND GOAL)	31
Славенко Терзић ВЕЛИКА НАРОДНА СКУПШТИНА СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918. ГОДИНЕ	33
Slavenko Terzić GREAT NATIONAL ASSEMBLY OF THE SERB PEOPLE IN MONTENEGRO IN 1918	41
Љубодраг Димић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)	43
Ljubodrag Dimić SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)	70
Мирослав Перишић О ОДГОВОРНОСТИ ЗА АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	73
Miroslav Perišić ON RESPONSIBILITY FOR THE SARAJEVO ASSASSINATION AND WORLD WAR I IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	84

Љубинка Трговчевић ЈУГОСЛАВИЈА, ДА ИЛИ НЕ? СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ	85
Ljubinka Trgovčević YUGOSLAVIA, YES OR NO? SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND THE 1918 UNIFICATION	96
Мира Радојевић СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918).....	97
Mira Radojević SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE (1914–1918)	124
Ю. А. Петров РОССИЯ И ОКОНЧАНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, 1918–1922.....	125
Јуриј Александрович Петров РУСИЈА И КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, 1918–1922.	137
Војислав Г. Павловић МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ У КОМЕ ЈЕ СТВОРЕНА КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	139
Vojislav G. Pavlović INTERNATIONAL CONTEXT IN WHICH KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES WAS CREATED	151
Никола Б. Поповић АНТАНТА И ПИТАЊЕ РАЗБИЈАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 1918.....	153
Nikola B. Popović ENTANTE AND THE QUESTION OF BREAKUP OF AUSTRIA-HUNGARY IN 1918.....	175
Arpad Hornyak THE BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE END OF THE WORLD WAR I.	177
Арпад Хорњак ПОЧЕЦИ МАЂАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	186
Александар Растовић ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1917–1920. ГОДИНЕ	189
Aleksandar Rastović YUGOSLAV QUESTION IN THE BRITISH PARLIAMENT 1917–1920	204

Никола Жутић ИДЕЈА ВЕЛИКЕ СРБИЈЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	205
Nikola Žutić THE IDEA OF GREATER SERBIA AND FORMING OF YUGOSLAVIA	220
Бранко Бешлин HEMЦИ У СРЕМУ, БАЧКОЈ И БАНАТУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	221
Branko Bešlin THE GERMANS IN SYRMIA, BAČKA AND BANAT AND FORMING OF YUGOSLAVIA.....	232
Гордана Илић Марковић ФОРМИРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И РЕПУБЛИЦИ АУСТРИЈИ ..	233
Gordana Ilić Marković DIE HERAUSBILDUNG STAATLICHER IDENTITÄT IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT IM KÖNIGREICH DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN UND IN DER REPUBLIK ÖSTERREICH	248
Александар Животић ДОПРИНОС СРПСКЕ ВОЈСКЕ САВЕЗНИЧКОЈ ПОБЕДИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	249
Aleksandar Životić CONTRIBUTION OF THE SERBIAN ARMY TO THE ALLIES' VICTORY IN THE WORLD WAR I.....	261
Кострикова Елена ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ	263
Кострикова Елена ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ.....	277
Милан Терзић СРПСКА УСТАНИЧКА АКЦИЈА ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈУ СНАГА ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	279
Milan Terzić SERBIAN INSURGENCY ACTIONS FOR DESTABILIZATION OF THE CENTRAL POWERS' FORCES ON THE MACEDONIAN FRONT	287
Далибор Денда ДОБРОВОЉЦИ У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1918. ГОДИНЕ	289
Dalibor Denda VOLUNTEER CORPS IN THE FINAL OPERATIONS OF THE SERBIAN ARMY IN 1918	299

Горан Латиновић СРПСКА ВОЈСКА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1918.....	301
Goran Latinović THE SERBIAN ARMY AND THE LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918.....	319
Миљан Милкић СРПСКА ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ.....	321
Miljan Milkić SERBIAN MILITARY TRADITION AND FORMING OF THE ARMY OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1918.....	335
Боривоје Милошевић ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	337
Borivoje Milošević RELIGIOUS COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV STATE	351
Јована Шаљић Ратковић ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....	353
Jovana Šaljić Ratković ISLAMIC COMMUNITY AND THE CREATION OF YUGOSLAV STATE.....	369
Владислав Пузовић ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СРПСКО-РУСКЕ БОГОСЛОВСКО-АКАДЕМСКЕ ВЕЗЕ	371
Vladislav Puzovic CONSEQUENCES OF THE WORD WAR I ON SERBIAN-RUSSIAN THEOLOGICAL ACADEMIA RELATIONSHIPS.....	382
Милош Ковић ТОМАШ ГАРИГ МАСАРИК И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	385
Miloš Ković TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK AND THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE.....	419
Владан Виријевић РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	421
Vladan Virijević REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR.....	433

Биљана Вучетић “SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” АМЕРИЧКИ ЦРВЕНИ КРСТ И СРБИЈА, 1916–1919. ГОДИНЕ	435
Biljana Vučetić „SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” THE AMERICAN RED CROSS AND SERBIA (1916–1919).....	448
Драган Бакић РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	449
Dragan Bakić REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA	467
Ђорђе Ђурић ПРЕДСЕДНИК СКА ЈОВАН ЖУЈОВИЋ О УЈЕДИЊЕЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	469
Đorđe Đurić JOVAN ŽUJOVIĆ, PRESIDENT OF THE RSA, ON UNIFICATION OF THE SOUTH SLAVS	479
Борис Милосављевић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА У ПАРИЗУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	481
Boris Milosavljević SLOBODAN JOVANOVIĆ AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND THE FORMATION OF THE YUGOSLAV STATE	499
Љубомирка Кркљуш О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЧИНИЛАЦА УЈЕДИЊЕЊА 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ.....	501
Ljubomirka Krkljuš ON SOME QUESTIONS OF LEGAL SUBJECTIVITY OF THE FACTORS OF THE DECEMBER 1, 1918 UNIFICATION.....	509
Душко Топаловић ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ОД СТРАНЕ СКАНДИНАВСКИХ КРАЉЕВИНА: ДАНСКЕ, НОРВЕШКЕ И ШВЕДСКЕ.....	511
Duško Topalović QUESTION OF RECOGNITION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES BY THE SCANDINAVIAN KINGDOMS: DENMARK, NORWAY AND SWEDEN.....	518
Мирјана Стефановски ВЛАДАЛАЧКА ВЛАСТ ПО УСТАВНОМ ПРОЈЕКТУ ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	519
Mirjana Stefanovski RULING AUTHORITY AS PER CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE CROATIAN COMMUNITY	535

Првослав Радић ФИЛОЛОШКА ПАРАДИГМА ВУКА КАРАЏИЋА О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕОЛОГИЈА У периоду до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.....	537
Prvoslav Radić VUK KARADŽIĆ'S PARADIGM OF THE SERB LANGUAGE AND YUGOSLAV IDEOLOGY At the time of the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes	551
Горана Раичевић СРПСКА КЊИЖЕВНА АВАНГАРДА И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА	553
Gorana Raičević SERBIAN LITERARY AVANT-GARDE AND THE IDEA OF YUGOSLAVISM	566
Александар М. Милановић СРПСКО СТАНОВИШТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРИ СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	567
Aleksandar M. Milanović SERBIAN POSITION IN LANGUAGE POLICY AT THE TIME OF CREATION OF YUGOSLAVIA	582
Рајна Драгићевић УТИЦАЈ СХВАТАЊА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ НА КОНЦЕПЦИЈУ РЕЧНИКА САНУ	583
Rajna Dragičević THE INFLUENCE OF ALEKSANDAR BELIĆ' VIEW OF THE SOUTH SLAVIC ISSUE ON THE CONCEPT OF THE SANU DICTIONARY	592
Ненад Николић ПРОБЛЕМАТИКА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА У КЊИЖЕВНОЈ ИСТОРИЈИ ПАВЛА ПОПОВИЋА.....	593
Nenad Nikolić THE PROBLEMS OF SERBIAN AND YUGOSLAV IDEAS IN PAVLE POROVIĆ'S LITERARY HISTORY.....	605
Мирослав Радивојевић ПРОМЕНЕ У РУСИЈИ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ –	607
Miroslav Radivojević THE CHANGES IN RUSSIA AND CREATION THE STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES CONTRIBUTION TO THE RESEARCH.....	618
Љубинка Шкодрић КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	621

Ljubinka Škodrić	
END OF THE WORLD WAR I AND THE FATE OF ARCHIVAL MATERIAL OF NATIONAL ARCHIVE OF THE KINGDOM OF SERBIA.....	635
Александар Марковић	
ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.....	637
Aleksandar Marković	
ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE 1914–1918.....	654
Слободан Бјелица	
ПЕРЦЕПЦИЈА ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА 1918. У ВОЈВОЂАНСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ЈАВНОСТИ	655
Slobodan Bjelica	
PERCEPTION OF LIBERATION AND THE 1918 UNIFICATION IN VOJVODINA'S INTER-WAR PUBLIC.....	666

РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДРАГАН БАКИЋ*

А п с т р а к т. – У раду се разматрају ставови и улога младог регента Александра у стварању југословенске државе током Првог светског рата. Централна теза чланка је да је однос регента према југословенском питању стајао у вези са односом снага на унутрашњеполитичком плану. Регент Александар је у промовисању југословенског програма видео и средство преко кога би лакше могао да оствари своју намеру да смени Николу Пашића са позиције председника владе и да сам постане одлучујући политички чинилац. Након солунског процеса у коме су регент и Пашићева влада заједнички уклонили Драгутина Димитријевића-Аписа и организацију Црна рука, те имали заједнички интерес да се одупру настојањима опозиције да се изврши ревизија солунског процеса, регент је снажно подржавао Пашића. Његова подршка јасно се огледала управо на плану југословенског уједињења, јер је стајао уз Пашића у његовом сукобу са Антом Трумбићем и Југословенским одбором, а одбијао је и сва настојања српске опозиције да га у својој борби против председника владе ангажује као арбитра на својој страни. У време контроверзног Женевског споразума из новембра 1918. ставови регента нису се суштински ништа разликовали од Пашићевог гледишта.

Кључне речи: Регент Александар, Србија, Југославија, Никола Пашић, Југословенски одбор

Име краља Александра I Карађорђевића у историју је ушло нераскидиво везано са идеологијом интегралног југословенства, чији је он инспиратор и спроводилац био у периоду личне диктатуре између 1929. и 1934. године. У покушају да спаси своју државу од распадања по етничким шавовима, након трагичних пуцњева у Народној скупштини у јуну 1928. године и убиства хрватских посланика, међу којима је од последица рана страдао и Стјепан Радић, вођа Хрватске сељачке странке, он је покушао, сасвим неуспешно како ће то време показати, да превлада националне супротности и државну кризу путем стапања свих становника Краљевине у јединствену југословенску нацију. Све државне силе упрегнуте су да се оствари овај циљ, што се понајвише манифестовало у насилном потискивању изражавања постојећих и до тада званично признатих националних идентитета – српског, хрватског и словеначког. Краљева личност била је централна у реализовању идеје интегралног југословенства како у симболичком тако и у практичном смислу. Стога је сасвим разумљиво да је убиство краља Александра

---

* Балканолошки институт, Српска академија наука и уметности,
имејл: drabakic@yahoo.com

у Марсеју 1934. године током званичне посете Француској уједно значило и смрт интегралног југословенства, које је суштински, ако не и декларативно, напуштено под режимом намесништва кнеза Павла. Све што је остало било је званично промењено име државе, Југославија, уместо дотадашњег назива Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и неговање култа Витешког Краља Александра I Ујединитеља, како су га посмртно и званично назвали Народна скупштина и Сенат Краљевине Југославије.¹ Није онда ни чудно да се историографија итекако интересовала за тему интегралног југословенства и улогу Александра у његовом наметању,² посебно у светлу каснијих догађаја и више од 70 година опстајања југословенске државе. Међутим, Александрови ставови према југословенској идеји и стварању југословенске државе у формативном периоду током Првог светског рата нису били предмет систематске анализе у историјским делима, упркос постојању изузетно обимне литературе посвећене проучавању „југословенског питања”. У том погледу, изузетак није ни тротомна биографија Александра, која свакако доноси обиље материјала, али је написана у наглашено хагиографском тону, што одузима од њене историографске вредности.³ Стога је намера ове студије да се позабави управо том темом и да допринесе бољем разумевању односа тада младог регента Александра према стварању југословенске државе која је постала стварност крајем 1918. године.

До почетка Великог рата југословенска идеологија је већ била сазрела и увелико ухватила корена на просторима насељеним јужнословенским становништвом.⁴ Међу политичким партијама у Србији, њени најгорљивији поборници постали су самостални радикали, чији програм је инсистирао на потреби да „се гаји дух југословенске заједнице.”⁵ Ипак је циљ југосло-

¹ *Витешки Краљ Александар I Ујединитељ* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935).

² Види нпр. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Полит, 1988); Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941*, 3 тома (Београд: Стубови културе, 1997); Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).

³ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 3 тома (Београд: Завод за уџбенике, 2 изд., 2010) и од истог аутора “King Alexander I Karadjordjević”, у: Peter Radan and Aleksandar Pavković (eds), *The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century* (Hants: Ashgate, 1997), 140–157.

⁴ Настанак југословенске идеје и, на крају, државе као процес дугог трајања приказан је у следећим радовима: Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 2 тома (Београд: Просвета, 1989); Dimitrije Djordjević (ed.), *The Creation of Yugoslavia* (Santa Barbara: Clio Books, 1980); Душан Т. Багаковић, „Балкански Пијемонт - Србија и југословенско питање”, у: *Историја једне ушонице: 100 година од стварања Југославије*, приредили Срђан Петровић, Маринко М. Вучинић и Бранимир Нешић, 2 тома (Београд: Catena Mundi, 2018), I, 9-70; Dennison Rusinow, “The Yugoslav Idea Before Yugoslavia” in Dejan Djokic (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992* (London: Hurst & Company, 2003), 11-26.

⁵ *Самостална Радикална Сјранка: Начела. Програм. Стратегија. Наша реч* (Београд: Штампарија Светозара Николића, 1905), 13-14; Мира Радојевић, „О југословенству самосталних радикала”, *Историја XX века*, 2 (1998), 17-31.

венског уједињења највише заговаран од стране студената и појединих истакнутих интелектуалаца у Београду после 1902. године преко удружења Словенски југ које је издавало и истоимени часопис. Сва ова просветна и културна пропаганда нашла је израза у организацији читавог низа састанака југословенске омладине, писаца, уметника, лекара, природњака, публициста. Посебно су обележаваће стогодишњице Првог српског устанка против Турака и крунисање краља Петра дали повода за непрегледни низ посетилаца из јужнословенских покрајина Хабзбуршке монархије Београду.⁶ Врхунац изражавања југословенске солидарности на простору Аустро-Угарске, нарочито у Далмацији, свакако су биле одушевљене јавне манифестације којима су поздрављене победе српског оружја против Турака у Првом Балканском рату 1912.⁷ Какви су у свему томе били лични ставови престолонаследника Александра према југословенском уједињењу је питање на које је немогуће дати одређен одговор, с обзиром на недостатак конкретних сведочанстава. Познато је да је регент иницијално успоставио блиске везе са припадницима тајне организације „Уједињење или смрт“, много познатије као Црна рука, која је махом окупљала националистички настројене официре и прокламовала уједињење српства као свој циљ, па чак и донирао значајну суму новца за рад црнорукачког гласила *Пијемонџа*.⁸ Међутим, *Пијемонџа* је давао одушка не само српским националистичким гласовима, већ и погледима „водећег експонента ... толерантног, демократског југословенства“, а то је био нико други до сам уредник часописа, Јован Јовановић-Чупа.⁹ Од кључне важности за разумевање овог питања је јасна спознаја да се за савременике, барем велики број њих, никада није ни постављала дилема између остваривања српског или ширег југословенског уједињења. Та два појма нису схватана као антагонистички концепти који се међусобно искључују, већ сасвим супротно, као два комплементарна процеса, при чему је југословенско уједињење било логична и природна надградња српског, засновано на принципима етничког и лингвистичког јединства, који су се већ афирмисали у претходном веку, у случајевима немачког и италијанског уједињења.

Са избијањем рата, југословенско питање је избило у својој пуној тежини, а поставило се у вези са неопходним формулисањем ратних циљева Србије. Моментално и отворено проглашавање југословенског уједињења српским ратним циљем није долазило у обзир непосредно након аустро-угарског војног напада 28. јула 1914, јер су се силе Антанте још надале да

⁶ Драгослав Јанковић, „Југословенство у Србији 1903-1912“, *Анали Правног факултета у Београду*, XVII (1969), 523-535; од истог аутора *Србија и југословенско питање 1914-1915. године* (Београд: Институт за савремену историју, 1973), 36-47.

⁷ Милан Живановић, „Две демонстрације у Сплиту и Шибенику 1912. године“, *Радови Института Југословенске академије знаности и умјетности*, 3 (1957), 327-352.

⁸ David Mackenzie, *Apis the Congenial Conspirator: the Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević* (New York: Columbia University Press, 1989), 74.

⁹ David Mackenzie, “Ljuba Jovanović-Čupa and the Search for Yugoslav Unity”, *International History Review*, vol. 1, no. 1 (Jan., 1979), 36-54.

би могле да спрече ескалацију конфликта између Србије и Хабзбуршке монархије, па се није смело иступати са захтевима који су подразумевали дезинтеграцију потоње државе. У свом манифесту народу од 29. јула, само пет дана након што је постао регент пошто му је краљ Петар препустио вршење владарских прерогатива, Александар је алудирао на патње Срба и Хрвата под бечким режимом, а шест дана касније, у својој првој наредби издатој оружаним снагама, поново је подсетио на браћу из Босне и Херцеговине, Баната, Бачке, Хрватске, Славоније, Срема и Далмације.¹⁰ Али инвазија аустроугарских трупа је остављала мало времена да се дубоко промисле таква политичка питања. Средином августа 1914. Срби су одлучно поразили хабзбуршку војску на Церу и истерали је са српског тла. Друга аустроугарска офанзива отпочета у јесен исте године довела је српску војску до ивице катастрофе услед бројчане надмоћи непријатеља и недостатка артиљеријске муниције. У енергичној противофанзиви почетком децембра, Прва армија под командом генерала Живојина Мишића натерала је на Колубари аустроугарске трупе у бекство и поново је ослобођена земља. Критична војна ситуација пре Мишићеве победе имала је за последицу важан развој догађаја у политичкој сфери. Ради успостављања пуног националног јединства, Пашић је формирао коалициону владу, у коју су поред његових радикала, ушла и двојица лидера самосталних радикала, Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић, и вођа напредњака Војислав Маринковић. Већ другог дана свога постојања, 7. децембра, нова влада је издала Нишку декларацију која је предочила читавом свету да Србија за свој ратни циљ сматра ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹

Даљи развој југословенског питања одвијао се у тесној вези не само са ратном срећом Србије, већ и са променама и односима снага на српској политичкој сцени. У тријумфалној атмосфери ране 1915. године, док је трајало затишје на фронту, Александар је показао велике личне амбиције и на војном и на политичком плану. Он је инсистирао да преузме од војводе Радомира Путника оперативну команду над армијом, поред формалне врховне војне власти коју је већ имао, на начин на који ће руски цар Николај II преузети улогу главнокомандујућег руске војске у септембру 1915. За разлику од руског цара нешто касније, Александар није успео у својој намери. На његово незадовољство, Путник је са правом одбио овај захтев као противан уставу, пошто монарх није могао да преузме такву врсту одговорности.¹² Нови конфликт је избио у марту исте године, када су се нагло погоршали односи између регента и пуковника Димитрија Димитријевића-Аписа, вође Црне

¹⁰ Милорад Екмечић, *Рајни циљеви Србије*, 2 изд. (Београд: Просвета, 1990), 84.

¹¹ Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 329, 468–470, и од истог аутора „Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године”, *Историја XX века: зборник радова*, X (1969), 7–111.

¹² Милан Живановић, „О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916) према француским документима”, *Историјски часопис*, XIV–XV (1965), 258–259, 297–298.

руке, који су били затегнути још од пре рата, јер је Александар фаворизовао себи лојалне официре, окупљене у новој официрској клици званој Бела рука. Нису јасни разлози који су стајали иза оживљавања овог антагонизма, нити ко је био одговоран за то. Извесно је да су црнорукци показивали знаке негодовања због држања регента, док је он сам, услед сталних денунцијација од стране људи из свог окружења, постао у тој мери нетолерантан према Апису, начелнику војне обавештајне службе, да је захтевао да се овај удаљи из његове близине. Апис је прекомандован из Врховне команде у Крагујевцу на позицију начелника штаба Ужичке војске.

У јесен 1915. Србија се суочила са сломом. Бугарска је ушла у рат и њене трупе су нападе Србе са леђа, у координацији са немачко-аустроугарском офанзивом са севера, и пресекле одступницу према Солуну, где су се искрцале савезничке француске и британске снаге. Искрпљена, надјачана и остављена без помоћи савезничких јединица из правца Солуна, српска војска се, заједно са краљем, регентом, владом и великим бројем цивила-избеглица, повукла преко албанских планина како би наставила борбу са грчке територије. Александар се са својим пратиоцима први, већ 1. децембра, домогао Скадра пре него што су Пашићева влада и Врховна команда стигли у овај северноалбански град. Средином децембра, Александар је наметнуо важне промене на челу армије, што је сугерисало да је Врховна команда била одговорна за претрпљени војнички слом. Увелико болесни војвода Путник замењен је генералом Петром Бојовићем, дотадашњим министром војним, на месту начелника штаба Врховне команде (уклоњени су и неки од Путникових најближих сарадника), док је нови министар војни постао пуковник Божић Терзић. Тако је регент ставио под своју чврсту контролу војни врх и поткопао утицај који су црнорукци имали у војсци, поставивши на важне положаје себи потпуно одане официре. Након овог успеха, Александар је покушао да се ослободи и Пашића, који се претходно сложио са променама у војсци. Предложио је Пашићу да поднесе оставку, али председник владе није био вољан да прихвати овакву сугестију, а регент није даље покретао ово питање. Ипак је још једном покушао да изазове кризу владе када је захтевао од Пашића да прихвати пуковника Алимпија Марјановића, његовог поверљивог човека, на место министра војног. Пашић је одлучно одбио овакво грубо мешање круне у надлежности владе и понудио своју оставку суочен са упорним Александровим захтевима. Председник владе је представио своје одступање са власти као напуштање дотадашње политике непоколебљиве солидарности са силама Антанте и стога штетно по српске интересе.¹³ Његова оставка ипак није прихваћена и Пашић је остао на челу владе. Добро обавештени и проницљиви Слободан Јовановић је приметио да неискусни регент још увек није знао како да изазове кризу владе.¹⁴

¹³ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић: животи и дело*, 3 тома (Београд: БИГЗ, 1990), III, 135.

¹⁴ Слободан Јовановић, *Моји савременици: VIII Урош Пећировић, IX Јован Скерлић, X Ајис* (Виндсор: Авала, 1962), 46–47.

У нездравој атмосфери на Крфу, где се окончала епопеја „албанске голготе“ и где су изгнани Срби нашли уточиште, у којој су уследиле жучне рекриминације због трагедије која је снашла Србију, на површину је поново испливао сукоб између три центра моћи, регента, владе и Црне руке, у коме је свака страна сматрала да је кривица за српску несрећу на оним другима. То је била политичка позадина наспрам које се настављала унутрашња, подземна борба. Александар није одустајао од намере да се реши Пашића. На иницијативу Светолика Јакшића, новинара и непомирљивог противника радикала, регент је разматрао могућност да отпусти Пашића под изговором да устав, влада и народна скупштина више нису валидни након губитка државне територије, и да је само круна остала да представља Србију. На тај начин, Александар би преузео сву законодавну и извршну власт у своје руке и фактички успоставио лични режим. Он би наименовао нестраначку владу чији би председник био тада војвода Мишић, херој са Колубаре. Да би се оваква комбинација остварила, била је неопходна подршка Црне руке, а регенту се чинило да би непријатељство црнорукаца према Пашићу могло да обезбеди њихову подршку. Јакшић је сондирао Аписа, али потоњи није показивао ентузијазам за овакав предлог: Апис је, додуше, тврдио да је вољан да се помири са Александром, али њихово разумевање није било искрено. Искусни и вешти Пашић је осетио да је његов положај угрожен и покушао је да одврати регента од његовог наума тако што му је понудио додатних 150 000 француских франака за његову цивилну листу, у не баш суптилном настојању да га поткупи. Александар је одбацио ову понуду. Још важније је било што је Пашић обновио заседања Народне скупштине на Крфу, у јулу 1916. године – мада претходно није показивао жељу да ради са парламентом због чега су многи посланици, чак и из редова његове странке, гласно негодовали – што је очито било срачунато да парира Александровој намери да потпуно укине парламентарну демократију.¹⁵

Ови политички маневри, премда неки каснијег датума, су од огромног значаја да се разуме Александрово држање током његове посете савезничким престоницама у марту-априлу 1916, заједно са Пашићем и његовим помоћником у Министарству иностраних дела Јованом Јовановићем-Пијоном, иначе регентовим пријатељем. Том приликом дошла је до изражаја Александрова жеља за променом владе, у чему је југословенски програм имао суштински значај, макар на тактичком нивоу. Александар је **инсистирао** на Пијоновом присуству у Паризу и Лондону са циљем да га представи савезничким државницима, јер је он био најизгледнији кандидат за министра иностраних дела у замишљеној Мишићевој влади. Пијон је касније поверио француском посланику при српској влади Августу Бопу да су престолонаследнику дозлогрдили корупција и странчарска пристрасност

¹⁵ Војислав Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, XIV–XV (1965), 204–209. Глигоријевићева тврдња да Александар није имао ништа са идејом да се Пашић уклони из владе, већ да је иницијатива за то дошла од стране Аписа сасвим је неуверљива (*Краљ Александар Карађорђевић*, I, 259–260).

Пашићеве владе и да „може да му се досади влада и да тражи другу. Он не сме ући у земљу без некога програма и без бољих перспектива него што дају ови садањи партизани.”¹⁶ Сличне аргументе он је поновио и свом колеги, дипломати Михаилу Гавриловићу, и значајно додао: „лудо је кривити Наследника да хоће да обара Устав и да [југословенско] уједињење извршује са *coup d'Etat*.”¹⁷ Пиждонова примедба о будућем уједињењу је посебно важна, јер указује да је Александар размишљао да преузме вођство у овој ствари тако што ће формирати владу која ће југословенски програм учинити кардиналном тачком своје политике.

Ово можда није била његова властита идеја, већ је подстакнута са стране. Главне про-југословенски оријентисане јавне личности у Лондону Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, британски ауторитет за југоисточну Европу, и Хенри Викам Сид, спољнополитички уредник Тајмса (*The Times*) предали су Александру приликом њиховог сусрета меморандум у коме се инсистирало на потреби да Србија обнови своју борбу за национално јединство Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸ Ангажман Ситон-Вотсона, Сиде, чувеног археолога Артура Еванса и других утицајних британских пријатеља Србије, од којих су неки били међу оснивачима Српског потпорног друштва (*Serbian Relief Fund*) у септембру 1914, стајао је у вези са делатношћу коју је у Лондону развио Југословенски одбор, тело које је окупило истакнуте југословенске емигранте из Хабзбуршке монархије у циљу вршења пропаганде за југословенско уједињење, а које је великим делом финансирала српска влада. „Југословени” из Одбора, како су често називани у ово време, а посебно хрватски политичар Франо Супило, долазили су у оштар сукоб са српским послаником у Лондону Матејом Бошковићем, који је сматрао да су њихове активности излазиле из оквира политике српске владе и сумњичио их за сепаратизам, односно спровођење чисто хрватске политике.¹⁹ У овом сукобу истакнути британски јавни радници су стајали у потпуности на страни Супила и Југословенског одбора. Зато су они полагали много на посету регента Александра Британији као на прилику да утичу на њега у смислу противном политици Пашића чији је експонент био Бошковић. Тензије између ових Британаца и српског посланства су достигле такве размере да је владика Николај Велимировић, који је имао изузетне везе и углед у Лондону, а не посланик Бошковић, био особа која је у договору са Ситон-Вотсоном договарала извесне детаље посете регента.²⁰ Нема сумње ни да је Пиждон, чврст поборник југословенства, који је уживао Александрово поверење, и

¹⁶ Јован М. Јовановић Пиждон, *Дневник (1898-1920)*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић (Нови Сад: Прометеј, 2015), белешка од 30. августа 1916, 155-156.

¹⁷ *Истио*, белешка од 7. новембра 1916, 195-196.

¹⁸ Војислав Вучковић, „Из односа Србије и Југословенског одбора. Питање о уласку представника Одбора у Српску владу”, *Историјски часопис*, XII-XIII (1963), 362-366.

¹⁹ Павле Поповић, *Из дневника* (Београд: Завод за уџбенике, 2001), 180-181.

²⁰ Slobodan G. Markovich, „Activities of Father Nikolai Velimirovich in Great Britain during the Great War”, *Balkanica*, XLVIII (2017), 162.

сам утицао на регента да буде пријемчив Ситон-Вотсоновим и Стидовим сугестијама. Александар је свакако заговарао у Лондону уједињење Југословена са убеђењем које је импресионирао његове британске саговорнике.²¹ После њиховог сусрета, Стид се похвално изражавао о Александровом широкогрудом разумевању југословенског питања, што је стајало у супротности са наводном Пашићевом кратковидошћу.²² У најкраћем, Ситон-Вотсон и Стид су сматрали да је политика Бошковића, а самим тим и његовог претпостављеног Пашића, била ускогрудно српска и надали су се да ће код регента наћи више слуха за становиште хрватских чланова Југословенског одбора, на коме су и сами безусловно стајали. Као што је речено, Александар је на њих оставио добар утисак и изгледало им је да њихова очекивања можда неће бити разочарана.

Али да ли је регент заиста био близак ставовима које су заступали Супило и други хрватски представници насупрот званичне српске политике коју је водио српски председник владе? У то је тешко поверовати, мада немамо података о томе шта је тачно Александар рекао Стиду и какво је тада било његово лично мишљење о проблему југословенског уједињења. Чини се да је важно имати на уму да је Александар већ одавно желео да уклони Пашића као одлучујећег чиниоца у вођењу српске спољне политике и да је стога, барем из тактичких разлога, тежио да остави утисак како се његови погледи разликују од Пашићевих, тим пре што је Пашић, макар и без своје нарочите кривице, већ антагонизовао британске пријатеље Србије, који су, истина, у много већој мери били политички пријатељи Супила и других Хрвата. Што се Александрових погледа тиче, можда је најближа истини претпоставка да они нису били сасвим јасни и одређени, и да су заправо осцилирали између примарног циља уједињења српства и стварања шире југословенске заједнице. Такав би се закључак могао извести из регентове прокламације трупама донете након његовог повратка на Крф у којој је нагласио да су савезници вољни да „снажно помогну, да Србију створимо Великом те да обухвата све Србе и Југословене, да је учинимо силном и моћном Југославијом, која ће оправдати до сада принете жртве и одговорити захтевима новог доба, које ће настати по свршетку овога великог и крвавог европског рата.”²³ Као што је већ запажено, многи Срби су на сличан начин посматрали проблем српског и југословенског уједињења.

Александров одбојни став према Пашићу није проистакао из њихових различитих националних и политичких концепција, па није имао везе ни са односом према југословенском програму, већ је био укорењен у борби

²¹ Драгован Шепић, *Италија, савезници и југословенско питање* (Загреб: Школска књига, 1970), 158.

²² Henry Wickham Steed, *Through Thirty Years 1892–1922: A Personal Narrative*, 2 Vol (London: William Heinemann, 1924), II, 166, 175.

²³ Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца 1914–1919*. (Загреб: Наклада „Матице Хрватске”, 1920), док. 40, Регент Александар српској војсци, Крф, 20. (7.) априла 1916, 62–64.

за моћ. Пашић је одлучио да из западне Европе сам продужи на пут у Русију, где је сигурно очекивао, с обзиром на своје пређашње односе са том земљом, снажну подршку за свој останак на месту председника владе. Александар је прозрео његов маневар и просто га присилио да са собом поведе Пижона, не обазирајући се на Пашићев протест. У крајњем исходу, Пашић је и даље остао шеф владе. Без обзира на све своје нестрпљење да се реши Пашића и жарку жељу за личном афирмацијом, Александар се није усудио да иде до краја против свог председника владе из два разлога – Француска и Русија имале су пуно поверење у Пашића и његову одлучност да истраје на страни Антанте, док на унутрашњем плану није било опортуно ући у сукоб са Пашићем док је утицај црнорукаца у војсци још увек представљао озбиљну опасност за регента.²⁴ Али Александрова нетрпељивост није попуштала. По свом повратку из Париза на Крф, он је отворено признао Слободану Јовановићу да би хтео да сруши Пашића са власти. „Говорећи о Пашићу, жестио се много и све трчао по соби, као да тера мушице,²⁵ Јовановић се касније присећао.²⁵

Улазак САД у рат у пролеће 1917. и колапс царске Русије, најсигурнијег савезника Србије међу силама Антанте, услед бољшевичке револуције били су колосални догађаји који су захтевали афирмацију ратних циљева Србије. Поред тога, односи између Пашићеве владе и Анте Трумбића, председника Југословенског одбора (и најутицајнијег члана, посебно након Супилове смрти), су се заоштравали због њихових опречних концепција југословенског уједињења. Док је Пашић инсистирао на водећој улози Србије као Пијемонта Југословена и њеном праву да управља политичким пословима, Трумбић и његове присталице трудили су се да се конституишу као легитимни представници свих Југословена из Хабзбуршке монархије, укључујући и Србе, и равноправни партнер српској влади.²⁶ У таквим условима, сазвана је конференција представника српске владе, српских опозиционих странака и Југословенског одбора у јуну и јулу 1917. Иако су разлике између Пашићевог и Трумбићевог става према југословенском уједињењу избијале из дискусија, објављена је позната Крфска декларација, која је озваничила основне принципе око којих је постигнута сагласност: будућа држава је замишљена као уставна парламентарна демократија, са гарантованом националном и верском једнакошћу Срба, Хрвата и Словенаца и монархијским обликом владавине са династијом Карађорђевића.²⁷ Александрова улога уочи и током већања на Крфу остала је, у великој мери, непозната, јер он

²⁴ Види уводну студију Драгослава Јанковића, „О раду српске владе за време Првог светског рата”, у: *Записници седница Министарској савети Србије 1915-1918*, приредили Драгослав Јанковић и Богумил Храбак (Београд: Архив Србије, 1976), 50-52.

²⁵ Јовановић, *Моји савременици*, 47.

²⁶ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско јединице*, 2 тома (Београд: БИГЗ, 1985), II, 111-150.

²⁷ *Исто*, 151-183; Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године* (Београд: Савремена администрација, 1967).

сам није учествовао у конференцијским дискусијама. Он је дао важност догађају самим својим доласком на Крф са солунског фронта; такође је у два маха примио у аудијенцију читаву делегацију „Југословена” и неколико пута неформално разговарао са Трумбићем и другим делегатима Одбора. Из тога се може оправдано претпоставити да је улога регента била већа и значајнија него што би се на први поглед могло помислити. У једном случају он је директно утицао на донете одлуке: да би удовољио римокатолицима међу југословенским становништвом и развејао њихове могуће сумње, пристао је да се изостави из декларације одредба која би осигуравала да монарх мора да буде православне вере.²⁸ Тиме је учинио уступак Трумбићу насупрот гледишту Пашића. Како се ствар директно тицала његове личности, желео је сигурно да демонстрира своју помирљивост. Уопште, може се са сигурношћу тврдити да је после Крфске конференције регентов углед у очима „Југословена” био очуван, па чак и повећан, без обзира на њихова размимоилажења са Пашићем, а можда и баш због тога. Пре него што је напустио Крф, Трумбић је затражио и добио од регента два писма препоруке за британског премијера Лојда Џорџа и његовог министра спољних послова Артура Балфура за потребе лобирања за југословенску ствар.²⁹

Ипак, у времену након Крфске декларације, Александар је у потпуности препустио вођење југословенске политике Пашићевој влади. Он је снажно подржао свог председника владе и одбацио све покушаје чланова Југословенског одбора да га ангажују као арбитра у споровима и тако савладају Пашићев отпор према њиховим гледиштима. До сукоба између „Југословена” и српске владе дошло је после изјава Лојда Џорџа и америчког председника Вудроа Вилсона у јануару 1918, које су имплицирале да ће Аустроугарска опстати након рата и да се следствено неће створити југословенска држава. Југословенски одбор је предузео иницијативу која је требало да промовише југословенски програм; предложио је српској влади организацију великог конгреса на коме би се окупили посланици српске Народне скупштине, чланови Југословенског одбора, црногорског Одбора за народно уједињење и истакнути појединци и емигранти, све са циљем да се манифестује национално јединство и солидарност. Пашић је одбио овај предлог јер је био у противности са одредбама српског устава, прозревши га као још један маневар да се његова влада потисне у позадину у процесу одлучивања. Трумбић је онда апеловао на Александра како би маргинализовао Пашића, али је регент игнорисао његово обраћање. Александар је јасно назначио свој став тиме што је одобрио Пашићев одговор пре него што је послан Југословенском одбору.³⁰

²⁸ Јанковић, *Југословенско ишћање и Крфска декларација*, 253–254.

²⁹ *Истио*, 379, 458.

³⁰ *Грађа о стварању југословенске државе (1.1–20. XII 1918)*, 2 тома, приредили Драгослав Јанковић и Богдан Кризман (Београд: Институт друштвених наука, 1964), I, док. 50, Н. Пашић – Југословенском одбору, Крф, 30. I. [1918], 62–64; Никола Стојановић, *Младосиј једној поколења (усиомене 1880–1920)*, приредио Миле Станић (Београд: Историјски институт, 1915), 200.

Александрова подршка Пашићу не може се потпуно објаснити без разумевања прерасподеле снага на српској политичкој сцени коју је донео Солунски процес, путем кога се Александар немилосрдно обрачунао са Аписом и Црном руком у јуну 1917, за шта је осигурао подршку Пашићеве владе – регент и премијер су тако уклонили заједничког противника.³¹ Солунски процес је изазвао распад коалиционог кабинета, јер су самосталци и напредњаци иступили из владе. Када је Пашићева влада изгубила парламентарну већину и дала оставку у фебруару 1918. године, опозиционе партије су се удружиле у јединствен блок. У марту су почели преговори око формирања новог кабинета, али су брзо запали у ћорсокак. Опозиција је захтевала да Пашић не може да буде изабран ни за премијера ни за министра иностраних дела у новој коалиционој влади зато што се није показао способним да афирмише политику коју је отеловљавала Крфска декларација. Тиме је југословенски програм постао платформа на којој су се сукобљавали Пашић и српска опозиција. Он и радикали су одбацивали ову оптужбу и остајали непопустљиви када је реч о Пашићевој позицији у влади. Њихов став је ослабљен када је Александар понудио шефу радикала мандат да састави коалициону владу, ако је могуће, или чисто радикалску, ако то не буде случај. Регентова наклоњеност Пашићу исходила је, у највећој мери, из чињенице да је опозиција захтевала да се поведе истрага о начину на који је солунски процес био спроведен. Опозиција је, да би се дошло до споразума о влади, понудила уступак пристајући да Пашић буде њен председник, али је инсистирала да министар иностраних дела мора да буде наименован из њених редова. Пашић није пристајао ни на овакав аранжман и формирао је радикалски кабинет, након чега је регент напустио Крф и вратио се у Солун. Александар је игнорисао меморандум који му је предала опозиција са захтевом да се формира коалициони кабинет и тако је регентова подршка омогућила Пашићу да превазиђе тешку ситуацију и чврсто задржи власт у својим рукама.³² То је имплицитно значило и да регент нема никаквих озбиљних примедби ни резерви према дотадашњој југословенској политици свога првог министра.

Александар је једнако подржао свог председника владе у његовом одмеравању снага са Трумбићем. Хрватски политичар је вршио притисак

³¹ Боривоје Нешковић, *Истина о солунском процесу* (Београд: Народна књига, 1953); Милан Живановић, *Пуковник Ајис: солунски процес хиљаду деветијесте: априло за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године* (Београд: Култура, 1955); David Mackenzie, *The "Black Hand" on Trial: Salonika, 1917* (New York: Columbia University Press, 1995); Dušan T. Bataković, "The Salonika Trial 1917. Black Hand vs. Democracy (The Serbian Army between Internal Strife and Military Success)", in *The Salonika Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the International Conference organised by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos"* (Thessaloniki, 2005), 273–293.

³² Милан Живановић, „Југословенско питање у светлости преговора за образовање коалиционе владе Србије у пролеће 1918. на Крфу”, *Раг ЈАЗУ*, 9 (1960), 211–213; Драгослав Јанковић, „Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума”, *Анали Правног факултета у Београду*, 3–4 (1966), 340–347.

на Пашића да призна Југословенски одбор као званичног представника свих Југословена из хабзбуршких земаља. Ово признање послужило би као предуслов за формално признање од стране сила Антанте и Одбор би тада постао легална влада Југословена из Аустроугарске по угледу на Чехословачки национални савет Томаша Масарика и Едварда Бенеша. Како би се остварио овај наум, Ситон-Вотсон и Стив, Трумбићеви главни помагачи, ургирали су код Александра да преузме ствар у своје руке. Међутим, регент је избегавао њихове апеле тако што је умањивао разлике које су постојале у третирању југословенског питања између Пашића и југословенских емиграната, свдећи их на „тактичке детаље”.³³ Јован Јовановић-Пижон, сада српски посланик у Лондону, такође је покушавао да призове интервенцију регента и изглади спор између српске владе и Југословенског одбора, али и његови напори су се завршили неуспешно. Александар му је ставио до знања преко свог поверљивог шефа канцеларије Живојина Балугџића да је, према његовом схватању, у конфликту између Пашића и Трумбића „посреди чисто питање темперамента ... и није увиђао на који би начин ту могао интервенисати”.³⁴ Овакво држање Александра у октобру 1918. свакако показује да он није био ватрени присталица југословенства на начин како је то био Пижон и многи други припадници опозиције, пре свега самосталци. Поред тога, то је уверљив доказ да је Александрово кокетирање са југословенским програмом као базом за формирање нестраначке, неутралне владе током његове посете Лондону две и по године раније заиста било пре тактички потез са циљем да се отараси Пашића него израз регентовог личног уверења. У промењеним околностима након солунског процеса, у време када су његови односи са Пашићем били поправљени зарад заједничке акције против Црне руке и отклањања било каквог преиспитивања начина на који је солунски процес спроведен, Александар није показивао ни најмању склоност да изађе у сусрет захтевима југословенских емиграната, противно интенцијама свог председника владе. У том погледу, на њега није ништа утицала ни јавна критика којој га је подвргао Ситон-Вотсон на страницама свог утицајног часописа Нова Европа (*The New Europe*) као облик додатног притиска.³⁵

Али у јесен 1918. долази до изванредног успеха српске војске на солунском фронту, заједно са осталим савезничким трупима, у офанзиви која ће се показати одсудном за брзи свршетак Великог рата. Срби су пробали бугарске линије и незадрживо продирали ка Дунаву. Бугарска је капитулирала већ 29. септембра, а војна ситуација Аустроугарске је постајала све критичнија. Српске трупе ослободиле су Београд 1. новембра и енергично наступале преко Дрине, Саве и Дунава на територију Хабзбуршке монархије. Тако

³³ Грађа о стварању југословенске државе, I, док. 196, В. Стив и С. Ватсон - Престолонаследнику Александру, Лондон, 9. VIII/27. VII [1918] и док. 197, Престолонаследник Александар - В. Стиву и С. Ватсону, Солун (?), 10. VIII/28. VII [1918], 246-247.

³⁴ Истѐ, II, док. 303, Ж. Балугџић - Ј. Јовановићу, Солун, 18/5. X [1918], 371.

³⁵ Истѐ, I, док. 208, Ј. Јовановић - Н. Пашићу, Лондон, 22/9. VIII [1918], 258-264.

је до последње фазе југословенског уједињења дошло у условима распадања Аустроугарске и брзог напредовања српске војске у крајевима насељеним јужнословенским становништвом, чиме је на терену створен свршен чин. За Александра је било од кључне важности да је кроз своје контакте са командантом савезничке Источне војске, генералом Франше д'Епереом, осигурао подршку француских војних кругова за улазак српске војске у Црну Гору и Далмацију како би се спречиле италијанске интриге против Срба у овим пределима.³⁶ У новонасталој ситуацији, спор између Пашића и Југословенског одбора више није имао одлучујући утицај на стварање југословенске државе. Међутим, југословенски емигранти су и даље били изузетно упорни, снажно подржавани од Ситон-Вотсона и Стида, у својим покушајима да утичу на регента и преко њега на ток догађаја. Александар је негодовао због њиховог мешања у оно што је сматрао унутрашњим стварима Србије, а посебно су га иритирале сугестије да га Пашић припрема да постане аутократа.³⁷ Ипак, околности су настале у којима је регенту било немогуће да не пружи одговор на питање како он види заједничку државу састављену од Србије и југословенских поданика Хабзбуршке монархије, која је сада била већ сасвим извесна. У свом писму Стиду, Александар је дипломатски суптилно изјавио да ће они бити слободни да уђу у југословенску државу у каквом год облику желе, па чак и у виду федерације, без икаквог притиска од стране Србије. Таква прокламација није, међутим, никако значила одрицање од интегралног уједињења свих Срба и британски адмирал Ернест Трубриџ (Ernest Trowbridge), који се налазио уз регента и служио као веза између њега и Стида, сматрао је да то заправо значи стварање „Велике Србије” којој остали Југословени могу да се придруже.³⁸ Овакав став није био различит од Пашићевог, онако како га је он формулисао још током Крфске конференције када је Трумбићу и другим хрватским, и у мањој мери словеначким, представницима поручио да „ако се решимо за федеративну племенску државу, онда ће друкше да разговарамо. Онда морамо да тражимо линије разграничења између племена.”³⁹

Српска опозиција је, међутим, наставила да игра на карту југословенског програма као облик притиска на Пашића у преговорима око формирања коалиционе владе, чак и у време сјајних успеха српске војске на фронту. У извештају упућеном регенту Пашић је парафразирао њихов став на следећи начин: „... ако би се Југословенски одбор разишао са вама, ако он не би био признат од српске владе и ако би се он изјаснио против држања српске владе, против њене политике, онда ћемо се придружити Југословенском

³⁶ *Истио*, I, док. 272, Ж. Балугџић - Н. Пашићу, Солун, 8. X/25. IX [1918], 344.

³⁷ Драгољуб Живојиновић, „Дневник Адмирала Ернеста Трубриџа као извор за српско-британске односе у 1918. години”, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе* (Београд: Историјски институт, 1989), 147-148.

³⁸ *Истио*, 146.

³⁹ *Крфска конференција* (Београд: Штампариија „Скерлић”, 1924), 130.

одбору, и, чини ми се, рекоше, образовати одбор, који ће радити противу српске владе, а за Југословенски одбор.⁴⁰ Иако озлојеђен и разочаран држањем српске опозиције која није водила рачуна о националним интересима Србије, Пашић је ипак био спреман на попуштање како све српске жртве и напори не би остали узалудни, па је молио Александра за овлашћење да приступи формирању коалиционог кабинета. Ценећи аргументацију свог председника владе, Александар је дао тражено одобрење.⁴¹

Конфликт између Пашићеве и Трумбићеве концепције достигао је свој врхунац на конференцији одржаној у Женеви од 6. до 9. новембра 1918, која је сазвана са идејом да се збију редови између Србије и „Југословена” пре почетка прелиминарне мировне конференције. Поред Пашића и представника Југословенског одбора, конференцији су присуствовали лидери српских опозиционих партија (Давидовић, Драшковић, Маринковић и вођа дисидентских радикала Марко Трифковић) и, што је било нарочито важно, делегати тек формираног Народног вијећа из Загеба, провизорне владе самопроглашене Државе Словенаца, Хрвата и Срба, која је полагала право на читаво етнографско подручје насељено овим народима у оквиру Аустроугарске – председник Народног вијећа Антон Корошец, Мелко Чингрија и Грегор Жерјав. Пашић је упорно бранио становиште да Србија има водећу улогу у процесу народног уједињења, али се нашао суочен са заједничким захтевом свих других учесника конференције да уједињење треба да буде извршено од стране два равноправна и независна партнера – Србије и Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Сам и изолован, Пашић је попустио како би се избегао потпун прекид односа и велика штета која би се тиме нанела ствари уједињења на међународном плану, посебно с обзиром да су највиши француски и британски званичници ургирали да се хитно постигне споразум са представницима „Југословена”. Међутим, његове колеге из владе на Крфу одбиле су да прихвате одлуке донете у Женеви и поднеле оставке, чиме је оборена Пашићева влада, а женевски закључци остали мртво слово на папиру.⁴²

Александрово држање према женевској конференцији није сасвим јасно и остаје предмет историографске контроверзе. У два писма која је одаслао 19. новембра, Трумбић је изнео како је Пашић њему, Корошецу,

⁴⁰ *Грађа о стварању југословенске државе*, II, док. 375, Н. Пашић - Престолонаследнику Александру, Париз, 1. XI/19. X [1918], 448-451.

⁴¹ *Истио*, напомена 3.

⁴² Богдан Кризан, „Женевска конференција о уједињењу 1918. године”, *Историјски гласник*, 1-2 (1958), 3-32; Драгослав Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године”, *Историја XX века: зборник радова*, 5 (1963), 225-262, и од истог аутора „Још о Женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3-4 (1966), 247-264; Мирјана Стефановски, „Никола Пашић на Женевској конференцији 1918. године”, у: *Никола Пашић: животи и дело* (Београд: Завод за уџбенике, 1997), 331-354; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II, 199-209.

Чингрији и вођама српских самосталаца Давидовићу и Драшковићу рекао да „престолонаследник и влада на Крфу не пристају на закључке у Женеви“.⁴³ Ову верзију су прихватили и други важни савременици и учесници у ратним и поратним политичким догађајима који су били непријатељски настројени према Пашићу.⁴⁴ На основу њихових тврђења прихваћено је у делу литературе мишљење да је Пашић пребацио одговорност за одбацивање женевског споразума на регента, као и да је гневни Александар због тако непримереног односа према круни касније, у децембру 1918, одбио да прихвати Пашића за председника прве југословенске владе, без обзира на подршку свих политичких странака и на чињеницу да су тиме погажени основни постулати парламентарне демократије.⁴⁵ Са друге стране, сугерисано је, мада са веома слабом аргументацијом, да је Александар заправо подстрекивао Трумбића у његовом непопустљивом ставу према Пашићу са, очевидно, задњом мишљу да тиме политички ослаби свог председника владе.⁴⁶

Пажљивије испитивање догађаја, међутим, не указује на макијавелистичко држање ни Пашића ни регента. Пашић је јавио свом заменику на Крфу Стојану Протићу да је он информисао Корошеца, Чингрију и Трумбића да мишљење регента о женевском споразуму није јасно из телеграма који је добио са Крфа, што је заиста одговарало истини.⁴⁷ Постојала је Александрова намера да се упуту у Париз како би се срео са Пашићем и делегатима Народног вијећа и Југословенског одбора да би се рашчистила ситуација око уједињења. Али Александру није било лако да напусти своје трупе усред успешних операција и ослобађања Србије, мада је још раније отишао у Солун и провео тамо четири дана (29. октобар – 1. новембар) да би био што боље информисан о политичким дешавањима, решавајући се да ли да отпутује у Париз. „Политика је већ почела да чини своје“, забележио је Јеша Дамјановић, који се налазио у најнепосреднијој близини регента као његов ађутант. „Разни наши одбори по Европи почели су већ да се размимоилазе у својим гледиштима. На срећу, војнички обзир су претегли и Врховни Командант је морао решити да се врати Његовим победоносним армијама и херојима а не да их у овом моменту, када још дефинитивно није била ослобођена земља и Отаџбина, напусти.“⁴⁸ Ипак, Протић је без обзира

⁴³ Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године“, 257.

⁴⁴ Јован М. Јовановић Пижон, *Дневник*, белешка од 10. маја 1919, 583, и од 19. маја 1919, 586; Светозар Прибићевић, *Диктијатура краља Александра* (Београд: Просвета, 1953), 98.

⁴⁵ Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 406, и од истог аутора „Краљ Александар Карађорђевић и Никола Пашић“, 428.

⁴⁶ Јанковић, „Још о Женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године“, 258-260.

⁴⁷ *Грађа о стварању југословенске државе*, II, док. 494, Н. Пашић - С. Протићу, Париз, 14/1. XI [1918], 574.

⁴⁸ Јеша Дамјановић, *Из мога райнога дневника (забелешке из райнова 1912-1918)* (Осијек: Штампарски завод Крбавац и Павловић, 1929), 75.

на војну ситуацију потицао 9. новембра регента на пут у Француску пошто га је обавестио о тешкоћама које су обележиле конференцију у Женеви,⁴⁹ али Александар је и тада остао уз своје трупе.

Регент је зато на лицу места у Паризу имао свог верног Балугџића да утврди чињенице. Овај је затакао вође српске опозиције веома незадовољне Александром, јер га је Пашић представио као главног противника женевског споразума.⁵⁰ Утисак опозиционих првака изгледа да потврђује да се председник владе послужио манипулацијом у разговорима са њима и да је тиме злоупотребио ауторитет круне. Међутим, држање опозиционих првака било је контрадикторно, јер су они непосредно након пропасти женевског споразума ипак ушли у концентрациону владу са радикалима, да би после кратког времена самосталци дали оставке на своје министарске положаје. При томе су лидери самосталаца Давидовић и Драшковић тврдили да је њихов улазак у владу био мотивисан намером да се очувају женевске одлуке, док су вођа напредњака Маринковић и дисидентских радикала Трифковић порицали да је то била намера опозиције.⁵¹ Али Балугџић није схватао превише озбиљно оптужбе појединих опозиционих првака. У свом извештају Александру, он се на њих није ни осврнуо, већ је истакао да ће нова коалициона влада бити формирана за читаву југословенску територију, чинећи тиме „крај овоме неозбиљном послу појединих одбора, клубова, па и појединих личности, које су узурпирале право решавања тако крупних питања.”⁵² Дакле, Балугџић није, како изгледа, приписивао кривицу за оно што се дешавало у Женеви Пашићу, или бар нарочито њему; регентов изасланик се негативно одредио према амбицијама представника хабзбуршких Југословена да доносе одлуке о начину уједињења. Балугџићево незадовољство се одражавало и у његовом арогантном држању, како га је окарактерисао Корошец, према делегатима Народног вијећа, из чега је словеначки политичар изводио закључак да „смо ми при регенту били опадани, да хоћемо мајоризирати Србију.”⁵³

Коначно, у оцени овога питања чини се веома важна и чињеница да је Александар најавио свом председнику владе 31. октобра да ће ускоро стићи у Париз где ће са њим дискутовати о Пашићевим преговорима са опозицијом (и „Југословенима”) у циљу формирања коалиционе владе.⁵⁴ Ако је, дакле, Пашић очекивао да ће се регент убрзо појавити у Паризу, где ће бити у прилици да се сусретне са Трумбићем, ако не и са представницима

⁴⁹ Милада Паулова, *Југославенски одбор: њовијесити југославенске емиграције за свјетској рати од 1914-1918.* (Загреб: Просвјетна накладна задруга, 1925), 549.

⁵⁰ Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 408.

⁵¹ Кризман, „Женевска конференција о уједињењу 1918. године”, 27-28.

⁵² *Грађа о стварању југословенске државе*, II, док. 574, Ж. Балугџић - Престолонаследнику Александру, Париз, 28. XI [1918], 661.

⁵³ Кризман, „Женевска конференција о уједињењу 1918. године”, 29, напомена 68; Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године”, 257, напомена 101.

⁵⁴ Јанковић, „Још о Женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године”, 250-251.

Народног вијећа из Загреба – којима су аустријске путне исправе омогућавале да дођу у неутралну Швајцарску, али не и у непријатељску Француску – не делује вероватно да се он неистинито позивао на Александрово противљење женевским одлукама на један тако драстичан начин. То још не значи ни да је Трумбићева тврдња била намерно подметање Пашићевих речи о регентовом непрестанку на женевске одлуке. Пашићева изјава дата је десет дана након завршетка женевске конференције и до тог времена српски председник владе је могао да сматра, не без разлога, да изостанак било какве конкретне реакције регента на одбацивање женевског споразума од стране српске владе значи заправо солидарисање са тим чином. У том смислу он је могао заиста да каже да „престолонаследник и влада на Крфу не пристају на закључке у Женеви”, а наглашени антагонизам Трумбића и његових истомишљеника према Пашићу учинио је да се ове речи касније интерпретирају као безочна Пашићева лаж. Ако је и сам регент ускоро искористио ову ситуацију да би одрекао Пашићу право да састави прву југословенску владу, за шта је он несумњиво био једини логичан кандидат, то говори пре о томе да је Александру био потребан некакав претекст за недемократско деловање него о оправданој огорчености на старог српског државника.⁵⁵

Али догађаји на терену су, како је речено, претекли и учинили излишним женевска конферисања. Антантина Источна армија је закључила примирје са Аустроугарском 13. новембра у Београду. Према одредбама београдског примирја, српска војска је била овлашћена да окупира Банат, Бачку, Срем, део Славоније, Босну и Херцеговину и део Далмације до рта Планка, северно од Сплита. У околностима које су се брзо мењале, Југословенски одбор је потпуно маргинализован, док су српска војска и Народно вијеће у Загребу постали кључни фактори у стварању југословенске државе, мада не и једнаки. Народно вијеће се нашло у веома тешкој ситуацији због унутрашњих нереда изазваних колапсом Аустроугарске и чињеницом да су силе Антанте третирале југословенске покрајине као непријатељску територију. Поред тога, постојао је снажан притисак „од доле” у прилог моменталног уједињења међу српским становништвом у Босни и Херцеговини, Срему, Банату и Бачкој, у Црној Гори, али и међу хрватским становништвом у Далмацији које се нашло суочено са италијанском окупацијом великог дела покрајине на основу одредби тајног Лондонског уговора из 1915. године. У постојећим условима, Врховна команда српске војске и, по природи ствари, њен врховни командант регент Александар постали су одлучујући фактори у стварању нове државе, пошто су једини били способни да обезбеде очување унутрашњег мира и поретка у југословенским земљама и да зауставе и ограниче окупацију делова словеначких и хрватских области од стране италијанских трупа.⁵⁶ Томе је погодовала и чињеница да је Пашић дуже одсуствовао из тек ослобођене земље – он се задржао у Паризу након женев-

⁵⁵ Dragan Bakić, “Regent Alexander Karadjordjević in the First World War”, *Balkanica*, XLVIII (2017), 214-215.

⁵⁶ Богдан Кризман, „Српска Врховна команда у данима распада Аустро-Угарске 1918”, *Хисторијски зборник*, XIV (1961), 167-216.

ске конференције – и да су се министри из његове владе споро окупљали у Београду. Заменик председника владе Протић и већина његових колега су још увек били у Грчкој током завршних војних операција. Момчило Нинчић, министар грађевина, био је једини члан владе који је пратио регента непосредно након његовог повратка у Београд 9. новембра, да би му се нешто касније придружио и Љубомир Јовановић, министар унутрашњих дела. Последњи чин југословенског уједињења одиграо се, како је добро познато, у кући Крсмановића на Теразијама 1. децембра 1918. када је делегација Народног вијећа поднела адресу регенту Александру, а он у одговору прокламовао „уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.”⁵⁷

На основу наведеног може се закључити да је однос регента Александра према југословенском питању током Великог рата био, у доброј мери, условљен унутрашњом политичком борбом између три центра моћи у српској политици – круне, владе и организације Црна рука. Владалац изузетне личне амбиције, он је желео да се наметне као главни и практично једини фактор у креирању и спровођењу државне политике. Да би то остварио, желео је да уклони Црну руку као препреку његовој потпуној контроли над војском и Пашића, политичара који је обележио читаву једну епоху, као брану његовој доминацији над цивилном владом. У жељи да се ослободи Пашића, регент је у програму југословенског уједињења видео zgodно средство, претекст на коме је могао да руши свог премијера и формира нову владу. Да би ова нова влада била чврсто под његовом контролом, он ју је замислио као нестраначку и политички неутралну, а покривену ауторитетом популарног војника какав је био војвода Мишић. Александров напор да се приликом посете Лондону 1916. прикаже великим поборником југословенског уједињења, на основама које би биле више „југословенске” него што је то, према схватању британских јавних делатника наклоњених хрватским члановима Југословенског одбора, била ексклузивно српска политика Пашићева, доста је дуговао оваквој политичкој комбинаторици регента. Међутим, Пашић се показао незаменљивим на челу владе у условима рата. Када је Александар елиминисао Аписа у злогласном солунском процесу, за шта му је Пашићева сарадња била неопходна, то је на дужи рок учврстило везу између њих, како би се осигурали од преиспитивања метода које су коришћене у овом судском убиству. Од тога момента, Александар је истрајно подржавао свог председника владе у његовој југословенској политици, одбијајући све покушаје емиграната из Југословенског одбора да га привуку на своју страну и политички поразе Пашића служећи се ауторитетом круне. Александров став, онако како га је тумачио британски адмирал Трубриц, није се суштински ништа разликовао од Пашићеве визије југословенског

⁵⁷ *Грађа о сиварању југословенске државе*, II, док. 589, Адреса изасланства Народног вијећа СХС престолонаследнику Александру и његов одговор, Београд, 1. XII/18. XI [1918], 673–676.

уједињења, у којој партикуларистичке тежње Хрвата и Словенаца нису смеле да буду препрека интегралном уједињењу српског народа. Ратни расплет, у коме су победе српског оружја имале изузетан допринос, створио је једну нову ситуацију, у којој је победничка Србија могла да реализује југословенско уједињење онако како је то она налазила за сходно. Улога регента као врховног војног команданта била је, у таквим условима, од највећег значаја, па је сасвим природно што се управо Александар нашао у средишту последњег чина стварања југословенске државе.

Dragan Bakić

REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

S u m m a r y

Despite the voluminous literature on the Yugoslav question during the First World War, the views and the role of Regent Alexander in the creation of Yugoslavia have remained insufficiently known. This is, to a large extent, a result of the lack of primary sources which would reveal in no uncertain terms the attitude of Regent Alexander throughout the war, a circumstance which partly stemmed from the nature of his constitutional role in Serbia. Nevertheless, it is argued in this paper that Alexander's handling of the Yugoslav unification was, at least to certain degree, conditioned by power relations between the Regent, Nikola Pašić, the Radical Prime Minister, and the secret officer organisation, the Black Hand, headed by Dragutin Dimitrijević-Apis. Especially after the downfall of Serbia in the winter of 1915, Alexander exhibited his autocratic ambitions, trying to put both the army and the civilian government under his control. In his attempts to remove Pašić and replace his cabinet by a politically neutral one led by a prominent military commander, Alexander seems to have played with the idea to utilise the Yugoslav programme as a political platform for promoting the envisaged new cabinet. There were indications during his official visit to Great Britain in March-April 1916 that this was the case. In particular, the remarks made by Jovan Jovanović-Pižon, Pašić's deputy in the Foreign Ministry, who was a close friend of the Regent and a fervent supporter of Yugoslavism, and Alexander's efforts to cultivate Robert William Seton-Watson, the leading pro-Yugoslav public figure in Britain, leave the impression that the Regent tried to present himself as the main pillar of Yugoslav unification as opposed to the allegedly exclusive Serbian approach advocated by Pašić.

During the Corfu conference in the summer of 1917, Alexander made a good impression on the representatives of the émigré Yugoslav Committee headed by

Ante Trumbić, the leading Croat politician, and facilitated understanding between the Serbian and Croatian point of view. However, after the adoption of the Corfu declaration, Alexander strongly backed his Prime Minister in his conduct of the Yugoslav policy. This stemmed from the new constellation arising from the Salonica trial in which the Regent and Pašić joined forces to eliminate Apis and his Black Hand. Since this notorious affair resulted in the break-up of the Serbian coalition cabinet and the revision of the Salonica trial became the watchword of the opposition parties, Alexander supported Pašić in both his struggle against the Yugoslav Committee, which endeavoured to impose itself as an equal partner to the Serbian government, and his refusal to yield to the demands of the opposition during the course of negotiations for the formation of a new coalition cabinet. Finally, Alexander became the dominant political factor in the concluding phase of the war when the success of the Serbian army effectively decided the matter of Yugoslav unification. His view of the situation and Serbia's leading role in the creation of Yugoslavia was not different from that of Pašić. The Prime Minister was forced for tactical reasons to give way to the representatives of the „Yugoslavs“ at the Geneva Conference in November 1918, but that was utterly distasteful to him. The controversy surrounding Pašić's shifting of responsibility for the refusal of the Serbian government to accept the Geneva agreement onto the Regent's shoulders had no real foundation; it seems to have sprung from later accusations against Pašić and Alexander's decision not to allow Pašić to become the first Prime Minister of the newly-minted Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia).